УДК 1(091)

Сооронбаева Ч.К.
К.Тыныстанов ат. ЫМУ

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫН АЛГАЧКЫ КАРЛЫГАЧЫ

Бул макалада интеллигенцияга тууралуу кыскача маалымат берилип, кыргыз улуттук интеллигенциясынын алгачкы карлыгачы К.Тыныстанов экендиги белгиленип өтөт.

Интеллигенция коомдун акыл жагынан күчтүү, маданияттуу эң жогорку бийиктиги болуп саналат. Тигил же бул элдин маданий, агартуучулук, илимий жактан жетишкендиги интеллигенциянын саны жана сапаты менен каралып, бааланат. Коом өз багытында, өз нугу менен өнүгүп жатып, кокус кризистик абалга учураса, зарылчылыктан улам интеллигенцияга кайрылып калат. Дегеле, «интеллигенция» деп биз жогорку билимдүү, маданияттуу, көпчүлүк убактысын китеп окуп, информация менен азыктанып турган эл катмарын түшүнөбүз.

Негизинен, интеллигенция бул - коомдун бийлигине, көзөмөлүнө баш ийбей турган, интеллектуалдык жактан жогору, билим, илимге, маалымат булактарына сугарылган, келечекти, эртеңкини туура баамдап, көрө алган, калкты калыс идеялар менен шыктандырып, коомду өзгөртүүчү мүнөзгө ээ болгон күч. Тарыхый-социалдык өзгөрүүдөн улам, ар бир коом өз интеллигенциясын өзү тарбиялап, өз талабына ылайык өстүрөт. Чыныгы интеллигент жашоонун баалуулуктарын ар тараптан сын көз менен карап, өз идеяларын ишке ашырууга аракет жасайт.

Интеллигенция антикалык мезгилде эле жаралып, интеллект менен профессионалдуу түрдө ишмердүүлүккө ээ болгон адамдар, т.а., илим, билим, искусство, укук тарабында алектенген «жогорку идеалдар» кирген. Интеллигенциянын өкүлдөрү өздөрүнүн профессионалдык интеллектуалдык ишмердүүлүгүндө маданий баалуулуктарды кайрадан иштеп чыгып, аларды андан ары өнүктүрүп, коомду алга сүрөгөн, агартууга жөндөмдүү болгон социалдык топтун мүчөлөрү эсептелет.

Интеллигенция тууралуу түшүнүк түрдүү тилде, түрдүү илим тармактарында түрдүүчө, т.а., акыл эмгеги менен байланыштырып, өзгөчө, илимий ачылыштарга басым коюшат. Бул жерде акыл эмгеги менен кара күч эмгегинин ортосуна чек коюлат. Ал эми коомдо болсо интеллигенцияны түрдүүчө мүнөздөп, анын коомдогу ордун, функциясын, милдетин белгилешет. Интеллигенттердин коомдогу диапазону өтө кеңири, ага конкреттүү түрдө белгилүү өлчөмдөгү функцияларды, милдеттерди киргизе албайбыз.

«Интеллигенция» - латын тилинен алынган, түшүнгөн, туура ой жүгүртө алган, акыл эмгеги менен профессионалдуу эмгектенген өзгөчө социалдык топ. Азыркы динамикалуу коомдо интеллигенция катмарын ишкерлер менен инвесторлор да толуктап калган. Мобилдүүлүктү талап кылган заманда интеллигенцияга коомдун элиталык бөлүгүн да киргизет.

Интеллигенцияны көпчүлүк учурда төмөнкүдөй бөлүштүрүп келишет:

1. **Эң жогорку деңгээлдеги интеллигенция** − бул катмарга чыгармачылык менен алектенген профессионалдар, илимге, техникага, маданиятка, өзгөчө, ички рухий байлыкка басым койгон калктын катмары кирет.

2. **Жалпы калк катмарына тиешелүү интеллигенция** − буга саламаттык

сактоо кызматкерлери, мугалимдер, инженер, журналисттер, технолог, агроном кесибиндеги калк катмары кирет. Көпчүлүк учурда интеллигенциянын бул бөлүгү социалдык сферада, өнөр жайда, чарбада, тейлөө иштеринде эмгектенишет.

3. **Жөнөкөй массалык интеллигенция** – буга саламаттыкты сактоонун кичи кызматкерлери, референт, менеджерлер, катчылар, ассистенттер, лаборанттар кирет.

Кыргыз элинин интеллигенциясынын алгачкы карлыгачтары саясий формациянын негизинде тарбияланып, акыл жана кол эмгегине жөнөкөй жумушчу, дыйкандарга басым коюп келген. 1920-жылдан баштап улуттук илимий интеллигенция гуманитардык, т.а., тилчи, адабиятчы, фольклор, тарыхый оозеки чыгармачылык багытындагы өкүлдөрү болгон.

Алар: кыргыздын алгачкы Кызыл профессору К.Тыныстанов, А.Сыдыков, Б.Данияров, Ж.Абдрахманов, С.Карачев, О.Лепесов ж.б. эне тили үчүн күрөшкөн, адабий тилди негиздеген, эл эсинде оозеки сакталып калган чыгармаларды толугу менен жыйнаган, иликтеген, басып өткөн тарых жолду иретке келтирген, марксизм идеяларын, Лениндин декларациясын максаттуу түрдө ишке ашыруу үчүн жан дилдери менен берилип күйүп-жанган, бир мезгилде канатын катуу кагып, капыстан мерт сынган карлыгачтар эле.

Улуттук интеллигенциянын башатында көрүнүктүү орунду ээлеген, тагдыры талкаланган Кыргыз АССРинин биринчи председатели Ж.Абдрахманов алдыңкы коммунист, партияны үлгү туткан алгачкы саясий мектептердин окуусун дилгирленип өздөштүргөн, патриот инсан болсо да, негедир маңдайына «советтик бийликтин душманы» деген жазуу өмүрүнө чекит койгон.

Мурдагы СССР державасы тушунда адабий окууну ачып окугандан тартып 1990-жылдарга чейин «Кыргыз интеллигенциясынын башаты жаңы жазуу, окуу менен 1924-жылы башталган» деп атап келгенбиз. А көрсө, мезгилдин салттуу идеологиясы же советтик коому өзүнүн нукура элдик көөнөрбөс көркөмдүктөрүн көрбөскө үндөгөн тура.

Кыргыз улуттук интеллигенциясы 19-к. акырында, 20-к. башатында калыптанып, 1917–жылы революция шарданы менен алгачкы акындар, жазуучулар, мамлекеттик, партиялык ишмерлер, мугалимдер келип чыккан. Негизинен, интеллигенция катары кыргыз коомунда баштапкы ликбез мектептеринде билим берүүчүлөрдү эсептесек, кийин революциядан кийин орус-тузем мектептеринде, медреселерде билим берүүчүлөр аталган.

Октябрь революциясынан кийин жөнөкөй кедей-дыйкандар арасында социалисттик коомду түзүүгө ылайыкташтырылып, үгүт иштерин жүргүзүү менен ачылган агартуучулук мектептерининин өкүлдөрү кирет. Социалисттик идеологиянын алдында В.И.Лениндин кайрылуусу, Декларациясы саясий үгүт абалына шарт түзүп турган. Ушул шардан менен элдик оозеки чыгармачылыктын өзөгү жазма адабиятка өтүп, марксистик–лениндик, революциялык, социалисттик саясатты кыйшаюусуз аткаруу милдети тагылган интеллигенциянын өзгөчө катмары жаралган. Алар өздөрүнүн жазган чыгармаларында, сүйлөгөн сөздөрүндө толугу менен марксисттик – лениндик позицияны жан дүйнөлөрүнө сиңирип, теңдик, эркиндик, жаркын келечек, коммунизм идеяларын тынымсыз жарыялап, жар салып турушкан. Кыргыз адабий тилинин баштоочусу, акын, драматург, прозачы, саясий ишмер Касым Тыныстанов революцияга чейин бир да мектепти толугу менен бүткөн эмес. Билимге көксөгөн жаштар ал кезде Кыргызстандан башка жерлерде, Москва, Верный шаарларында билим алышкан.

Өзүнүн келечегин билимсиз элестете албаган К.Тыныстанов 1919-жылы Алматыга келип, Казак-кыргыз агартуу институтунда даярдоо бөлүмүндө окуйт. 1919-жылдан баштап Туркстан Коммунисттик жаштар союзунун катарына өткөн соң алгачкы чыгармаларын Ташкент, Алматы шаарларында чыккан «Ак жол» «Учкун», «Тилши», «Өрис» аттуу газета журналдарга жарыялап турган. К.Тыныстанов кыргыз интеллигенциясынын жарк эткен жылдызы болуп, өзүнүн илимий ой-таанымдары менен өзгөчөлөнүп турган. Ал эми кыргыз элинин тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калган улуттук жазмага ээ болгон учурубузга түздөн-түз К.Тыныстановдун салымы бар. Алгачкы ырлары байма-бай ушул басмаларга жарыяланып турган. Ошентип, биринчи кыргыз элинин тунгуч ырлар жыйнагы 1925-жылы Москва шаарында СССР элдеринин борбордук басмаканасында жарык көрөт. Ага бардыгы 32 ыр басылган. Ушул басылма менен кыргыздын улуттук интеллигенциянын алгачкы карлыгачынын эмгеги жарк эте чыга баштайт. 1924-жылы К.Тыныстанов Ташкенттеги казак-кыргыз институтун аяктагандан кийин Каракол шаарына лектор катары келип, компартиянын катарына кирет.

Ушул мезгилде К.Тыныстанов кыргыздын жазуусуна ылайык маселелерди туура баамдап, көрүп, улуттук жазма тууралуу, аны жөнгө салуу системасы тууралуу жаза баштаган. Араб алфавитинин негизинде улуттук жазуу системасын, терминдерди иштеп чыгуу, мектептер үчүн окуу китептерин даярдоо жана башка жооптуу иштерди аткарууга даяр адистер, профессионалдар жок болгондуктан, көп кыйынчылыкты жараткан. Ошентсе да К.Тыныстанов башында турган комиссия кыргыз алиппесин 1924-жылы Ташкенде басып чыгат. Андан кийин алгачкы кыргыз газетасы «Эркин Тоо» жарыкка чыгып, ага да К.Тыныстанов редактор болуп турган. Ушундай тынымсыз алгылыктуу иштермандыгы менен 1927-30-жылдары Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссарына чейинки кызматтарды аткарган. Ушундай көрөгөч, элине жан дили менен берилип иштеген зор инсан, чынында эле, кыргыз интеллигенциясынын алгачкы карлыгачы болгон. Ал натыйжалуу мээнети менен 1936-жылы илимий окутуучулук эмгеги үчүн биринчи Кызыл профессорлук наамга татыган.

Бирок кыргыздын аң-сезимине капысынан таңууланган идеологиялар интеллигенцияларды курута баштаган. Саясий татаал кыймыл интеллигенттерди акырындык менен соолутуп, сталиндик режимге баш ийдирип, бардык тараптан идеялык каталарды тынымсыз таап турушкан.

Кыргыз улуттук интеллигенциянын алгачкы карлыгачы катары К.Тыныстановдун жалпы илимий изилдөө жана ой-таанымдарынын, көрөгөчтүгүнүн, ишмердүүлүгүнүн жалпы баасы эң мыкты деген баага арзыйт. Анткени ал алгачкылардан кыргыз адабий тилинин грамматикасын түзүп, терминологиясын иштеп чыккан. Кыргыз илимин уюштурууда, аны жолго салууда лидерлик жөндөмү менен Академияны башкаруу системасын түзгөн. Кыргыз коомундагы илимпоз–окумуштуулардын изилдөө иштерине, башкаруу чеберчилигине, социомаданий элиталык жүрүш-турушуна жол ачып, жаңы этапты баштаган.

Кыргыз илиминин жаркыраган жылдыздары идеологиялык чабуулга туруштук бере алышкан жок, репрессияга каршы идеяларды, көз караштарды айта да алышкан эмес, анткени алардын үнүн тезирээк өчүрүп салышкан. Ошол мезгилдин саясаты өз интеллекттерин, акылдарын кайра кайткыс кылып жатканына этибар да алган эмес. К.Тыныстановдун элине кылган кызматы зор

болгон, ал интеллигенция башатында баштооч болуп, улуттук маданият менен коомдук иште да, тарыхта да кала берген. Ал учурдагы саясий катачылыктар дайыма көрмөксөндүккө, байкамаксандыкка салынып келген.

Жогоруда биз кыскача санап өткөн өкүнүчтүү, ошол эле учурда нускалуу жашаган К.Тыныстановду кыргыз интеллигенциясынын башатын баштоочу деп сыймыктануу менен айта алабыз. Анын кыска өмүрүндө кыргыздын алгачкы улуттук жазмасын, улуттук оозеки чыгармачылыгын жыйнаган, сактаган, колдогон, маданиятты сактоого бар күчүн сарптаган баалуулуктарды барктаган кыргыздын улуттук интеллигенти деп атайбыз.

Адабияттар:

1. Алексеев Г. Заметки о киргизской литературе // Новый мир. – 1931, № 12.

2. Болпонова А. К.Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. –Каракол, 2011.

3. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: Жизнь и творчество. –Бишкек, 2003.

4. Джунушалиев Дж. Кыргызстан: преобразовательные процессы 20-30-х годов. –Бишкек, 1993.

5. Культурное строительство в Киргизии.1930-41. Сб. документов и материалов. –Т. I, 2 ч. –Фрунзе, 1972.

6. Пайзуллаева К. Литературное наследие К.Тыныстанова. –Бишкек, 1999.

7. Философский словарь. –Москва, 1991.